

IV. PRAXE RANÉHO A PŘEDŠKOLNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ V ČESKÉ REPUBLICE

18. Historický vývoj institucí raného a předškolního vzdělávání dětí

Při posuzování současného uspořádání péče o děti raného věku a předškolního vzdělávání se obvykle nebere na zřetel, že tento systém má dlouhodobé tradice, vyvíjel se a zdokonaloval se v průběhu více než jednoho století. Historický vývoj předškolního vzdělávání u nás je již výborně popsán v monografii *Vývoj institucí pro předškolní výchovu (1869–2011)* (Rýdl, Šmelová, 2012)²⁰ a v publikaci *Dějiny předškolní pedagogiky* (Pavlovská, Syslová, Šmahelová, 2012). Významným zdrojem je trojdílná publikace *Předškolní výchova v zrcadle pramenů, I, II, III* (Opravilová, Uhlířová, 2010, 2012, 2013).

Vzhledem k poznatkům nashromážděným v těchto publikacích se zde zaměříme hlavně na novější, dosud méně zpracovanou etapu fungování raného a předškolního vzdělávání v českých zemích, a to vývoj po druhé světové válce až do listopadu 1989 a pak po tomto zlomovém roce.

Je jistě obdivuhodné, že v českém prostoru byly zakládány **první instituce** pro péči o děti v raném a předškolním věku již od 30. let 19. století – byly to opatrovny, dětince, dětské útulky a školky (název nebyl ustálen). Byly zřizovány zámožnými mecenáši, dobročinnými spolky, obcemi i majiteli průmyslových podniků. V roce 1830 vydalo zemské presidium v Čechách předpisy k zakládání **opatoven pro děti pracujících matek**. Již 1. března 1832 byla jako první u nás založena dětská opatrovna v Praze (na Hrádku) a postupně na dalších místech Čech a Moravy. Například v roce 1884 zřídila pražská obec z podnětu paní Marie Riegrové Palacké první městské jesle, do roku 1915 působilo v Praze 15 jeslí, ojedinele i na venkově. První mateřská škola (s tímto označením) byla otevřena 1. ledna 1869 v Praze (předtím opatrovna u sv. Jakuba).

Fungování prvních opatoven u nás vycházelo z koncepcí a vzorů německých (zejména „dětských zahrádek“ F. Fröbela) a francouzských

²⁰ Monografie Rýdla a Šmelové (2012) je velmi fundovaným a podrobným vědeckým dílem, které dokládá na základě původních pramenů souvislý vývoj předškolních institucí v českých zemích včetně historického vývoje přípravného vzdělávání učitelek pro mateřské školy.

opatrogen. Avšak významně působil i český učitel **Jan Vlastimír Svoboda**, který pracoval v opatrovně na Hrádku a vydal k jejímu fungování program *Školka* (1839). Byl to vlastně u nás první program pro předškolní vzdělávání s praktickými instrukcemi, jak to vystihuje jeho rozsáhlý název: *Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dětí k věcnému vybroušení rozumu a ušlechťení srdce s navedením ke čtení, počítání a kreslení pro učitele, pěstouny a rodiče*. Na svou dobu byl tento program velmi progresivní, kromě výuky základních kognitivních dovedností obsahoval také pokyny k rozvíjení tělesných cvičení, hygienických a zdravotních návyků aj.

V opatrovních a školkách se uplatňovaly postupy elementárního školního vyučování (počáteční výuka psaní, čtení, počítání aj.), ale ministerským nařízením z roku 1872 byly veškeré aktivity školního vyučování z opatroven vyloučeny. Od roku 1934 se opatrovny přeměnily na mateřské školy a byl nadále uplatňován tento jednotný název.

Pokud jde o **jesle**, ty byly zakládány ve Francii, Německu, Anglii a jinde již od poloviny 19. století. U nás byly první jesle otevřeny v Praze roku 1854, postupně později i v jiných obcích. Příznačné je, že jesle byly od počátku svého působení určeny pro děti do věku 3 let, a to především ze sociálně znevýhodněného prostředí (chudé rodiny, opuštěné matky, nemoc v rodině, nevyhovující byt apod.). Zároveň podléhaly jesle poměrně přísným úředním předpisům – viz rámeček 10.

10 PROVOZ JESLÍ A MATEŘSKÝCH ŠKOL V 19. STOLETÍ

Podle nařízení c. k. ministerstva kultu a vyučování ve Vídni z roku 1872 bylo stanoveno: „*Ústavy ošetřovací nebo jesličky (crèches) podléhají policejním zdravotním pravidlům, majíce za účel z lidumilných příčin poskytovat dětem do 3. roku jejich věku onoho ošetřování, kterého se jim nemůže dostati od rodičů.*“

V nevýdělečných jeslích byl dětem bezplatně poskytován pobyt a opatrování, platilo se pouze za stravu, ale nemajetní či nezaměstnaní rodiče nemuseli platit vůbec. V jeslích byli kojenci a batolata umístováni v samostatných postýlkách, s hračkami apod. Starší děti seděly již u stolečků, byly vedeny k hygienickým návykům a mohly se volně pohybovat v místnosti.

Tolik úřední popis jeslí. Jak fungovaly městské jesle fakticky, popisuje spis *Rozvoj školství v královském hlavním městě Praze* roku 1891 takto:

Aby se i nejmenším dítkám, které do opatroven ještě se nepřijímají (tj. děti mladší než 3leté – pozn. J. P.) a kterých matky za dne náležitě opatrovati nemohou, takového opatrování dostalo, zřídila obec roku 1884 pro tu část města, v nížto bydlí ta nejhudší část obyvatelstva, tzv. jesle, v bývalé budově školy svatodušské, kterou k účelu tomu najal za roční nájem 300 zlatých. U budovy byla upravena malá zahrádka s verandou. V jeslích těch jest dvoji oddělení: jedno pro kojence, druhé pro dítky 1½leté až tříleté.

Do jeslí těch přicházejí nebo přinášejí se dívky ráno od 7 hodin a opatrují se zde do 6 hodin večer, kdy pak rodiče pro ně přicházejí. Dítky v jeslích velmi bedlivě a pečlivě se opatrují. Když ráno přijdou do jeslí, oblékají se v čisté šatstvo a prádlo, z kterého se večer před odchodem opět svléknou. Kojenci koupají se každý den. Ráno, v poledne i odpůldne se náležitě stravují. Mezi dnem odkojení pod dozorem pěstounky si hrají, pěstounka s nimi rozmlouvá a věci jim vhodné jim vypravuje, učí krátkým písničkám, poučuje je i baví. (Cit. podle *Stručný slovník paedagogický, Díl první*, 1891, s. 543.)

Jak je patrné, ve své podstatě se přístup k dětem v rané institucionální péči před sto lety nelišil od přístupu současného.

V období samostatného Československa (1918–1938) nastal další rozvoj jeslí a především mateřských škol, zejména ve velkých městech a v průmyslových lokalitách. Mateřské školy spadaly pod správu ministerstva sociální péče, a tak velká část učitelek neměla potřebnou pedagogickou kvalifikaci. Oddělení kojenců v jeslích vedly původně zdravotní sestry a pěstounky, později v mateřských školách učitelky s odbornou kvalifikací. Ty si mohly zvyšovat kvalifikaci od roku 1936 na Škole vysokých studií pedagogických.

Instituce předškolního vzdělávání byly sledovány i v různých výzkumech, iniciovaných zejména Ústavem pro výzkum dítěte a dorůstající mládež v 30. letech minulého století. Pozoruhodné je, že ředitel tohoto ústavu, profesor Karlovy univerzity MUDr. Karel Herfort, prosazoval a sám rozvíjel spolupráci pedagogů s lékaři pediatri. Problematika mateřských škol byla také významně zastoupena na Sjezdech pro výzkum dítěte (celkem 5 těchto konferencí od roku 1922). V Resoluci III. sjezdu pro výzkum dítěte (1926) se prohlašovalo, že *vědecká pedagogika nemůže přežít mládež ve věku před školní povinností, a proto*

- *zdůrazňujeme výchovné poslání mateřských škol,*
- *budiž zaveden jednotný název „mateřská škola“ pro všechna výchovná zařízení v republice Československé starající se o výchovu dítěte mezi 3. a 6. rokem jeho věku,*
- *vzdělání učitelek mateřských škol budiž zrovnocněno se vzděláním, jehož požadují ostatní kategorie učitelské.* (Cit. zkráceně ze sborníku *Třetí sjezd pro výzkum dítěte v Praze*, 1927, s. 584–585.)

Tento poslední požadavek důrazně prosazoval také **Václav Příhoda** (1889–1979), jeden z nejvýznamnějších představitelů pedagogické vědy meziválečného období. Ve spise *Vědecká příprava učitelstva* (1937) vytyčoval nezbytnost vysokoškolského vzdělání pro učitelky mateřských škol:

Je paradoxem, že ti, kdo ošetřují chrup dětí, mají úplné vysokoškolské vzdělání, kdežto učitelé pečující o „duši“ dětí mají se spokojit jen se vzděláním nižším (...).

K ideálnímu řešení vzdělávání učitelstva vede pouze studium učitelů na univerzitních fakultách nebo na fakultě pedagogické i pro učitelky mateřských škol a učitele škol speciálních. (s. 21)

Jestliže tedy před 2. světovou válkou u nás existovaly jesle a mateřské školy, můžeme se přirozeně ptát:

Jak velké počty dětí příslušného věku participovaly v těchto institucích? Jaké byly počty učitelek v nich působících? Byla nějak zjišťována kvalita předškolního vzdělávání v těchto institucích?

Bohužel pro období mezi světovými válkami nejsou k dispozici souborné statistické údaje o participaci dětské populace Čech a Moravy v jeslích a mateřských školách. Tyto údaje začaly být soustavně shromažďovány až po roce 1948, jak se jimi zabýváme níže.

18.1 Participace dětí v institucích rané péče a předškolního vzdělávání – historický vývoj

Jeden ze základních zdrojů poznatků o vzdělávání v raném a předškolním věku dětí jsou **demografické údaje o participaci dětí** v příslušných institucích péče o děti a jejich předškolní vzdělávání. Z těchto dat se dozvídáme, jak velké počty dětí byly dříve a jsou dnes ovlivňovány ve svém rozvoji účastí v nějaké formě nerodinné péče a vzdělávání.

V letech po 2. světové válce nastal v českých zemích prudký rozvoj institucí rané péče a předškolního vzdělávání a vzrůstaly počty dětí v nich zařazených. Přesné údaje o tom jsou k dispozici až od počátku padesátých let minulého století a sahají až do školního roku 1997/1998 (*Historická ročenka školství v České republice, 1998; Vývojová ročenka školství v České republice, 1997*).²¹ Zahrnují údaje o počtech dětí umístěných v mateřských školách a v některých obdobích i v jeslích, o počtech mateřských škol a učitelek. Pro pozdější roky jsou k dispozici velmi podrobná demografická data o institucích předškolního vzdělávání ve svazcích *Statistika školství*, které publikoval pro každý školní rok Ústav školských informací v 70.–80. letech minulého století, a ve svazcích *Statistická ročenka školství – Výkonové ukazatele*, které publikoval Ústav pro informace ve vzdělávání po roce 1989 až do roku 2007.

Podrobná demografická data dokládají, že na území současné České republiky probíhal od 50. let minulého století kontinuální rozvoj předškolního

²¹ Obě publikace s podobnými názvy se odlišují tím, že *Historická ročenka* podává jen stručný přehled demografických dat o českém školství z let 1953–1998, kdežto *Vývojová ročenka* poskytuje podrobnější data o vývoji českého školství po roce 1989 až do roku 1997.

vzdělávání, jak pokud jde o počet jeslí a mateřských škol, tak i o počet participujících dětí a počet učitelek. Stručný výběr z těchto dat je uveden níže v tabulkách 10 a 11.

Tab. 10 Počet jeslí a umístěných dětí (historický vývoj)

Rok	Počet jeslí	Z toho jesle územní/závodní	Počet dětí v jeslích celkem
1946	90	n	n
1948	240	n	n
1950	511	373 / 138	16 321
1955	844	695 / 149	26 718
1960	884	726 / 158	30 711
1965	1 122	845 / 277	44 917
1968	1 172	872 / 360	48 204

Zdroj: Statistika Ústavu školských informací; n = data nejsou k dispozici

Z dat této tabulky je patrný enormní rozvoj jeslí zřizovaných v podnicích (závodní jesle). Tento rozvoj pokračoval až do roku 1989. Podobně je doložován značný rozvoj mateřských škol, jak ukazuje tab. 11.

Tab. 11 Participace dětí v mateřských školách (historický vývoj)

Školní rok	Mateřské školy	Třídy	Děti celkem	Děti 1–3leté	Učitelky
1953/54	4 693	6 144	159 124	–	10 585
1960/61	4 732	7 147	201 988	485	13 414
1970/71	5 582	10 195	258 567	3 682	19 780
1980/81	7 398	15 974	483 565	6 671	31 110
1990/91	7 335	16 198	352 139	–	32 112
1997/98	6 152	13 829	307 508	–	25 897

Zdroj: Historická ročenka školství (1998); počet dětí 1–3letých je vykazován pouze v letech 1960/61 až 1979/80

Ačkoliv data uváděná v tabulkách 10 a 11 jsou jen výběrem z údajů celkové časové řady jednotlivých školních roků, jsou patrné základní trendy vývoje:

(1) Rozhodujícím faktorem bylo to, že jesle a mateřské školy byly již od roku 1945 považovány za součást školského systému. Bylo to legislativně stvrzeno zákonem č. 95 Sb. z 21. dubna 1948 o základní úpravě jednotného

školství a zákonem č. 31 Sb. z 24. 4. 1953 o školské soustavě a vzdělání učitelů a školskými zákony z pozdějších let. Jesle byly určeny pro děti ve věku od 3–4 měsíců do 3 let a mateřské školy (školy s celodenní péčí; s kratším pobytom ve škole; s noční péčí) pro děti od 3 let do 6 let.²²

Zde je nutno upozornit na jeden důležitý fakt v historickém vývoji raného a předškolního vzdělávání českých dětí: Je to **koncepte komplexního a propojeného vzdělávání dětí odpovídající současným proklamacím ECEC** (*early childhood education and care*) – viz rámeček 11.

11 ČESKÁ KONCEPCE ZE 70. LET PŘEDBÍHAJÍCÍ SOUČASNÝ EVROPSKÝ TREND

V polovině 70. let minulého století byly u nás vypracovány dva koncepční dokumenty nazvané *Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy. I. Projekt a důvodová zpráva. II. Dílčí projekty.* (1976). V nich se proklamovalo, že rané a předškolní vzdělávání je součástí celkového vzdělávacího systému, v němž má specifické funkce:

*Zařízení předškolní výchovy jsou součástí jednotné vzdělávací soustavy. Představují její první článek a zahrnují výchovu od raného věku po vstup do školy. Zařízení předškolní výchovy – jesle a mateřské školy – pro **děti od narození do 6 let** spojují ve svém působení výchovná a sociální postavení. Posláním jeslí je péče o zdravý tělesný a duševní vývoj dětí a jejich harmonický rozvoj ve věku do tří let. Mateřská škola dále rozvíjí osobnost dítěte a využívá postupně všech možností přípravy dítěte na vstup do školy.* (*Další rozvoj*, II, 1976, s.1 a 4)

Vedle těchto obecných zásad byly v uvedených dokumentech vytyčeny také úkoly pro jejich realizaci v praxi: Zdůrazňovala se významnost raného a předškolního vzdělávání pro co největší počet dětí, zejména pro děti pětileté:

- *Pro ty děti, které nemají možnost soustavně navštěvovat mateřskou školu, se budou zřizovat **přípravná oddělení** při mateřských či základních školách před vstupem do 1. ročníku základní školy. Bude se uskutečňovat **poradenská činnost** pro rodiče dětí předškolního věku sjednocující postup mateřské školy a rodiny.*
- *Při rozšiřování **sítě jeslí a mateřských škol** je nutno soustředit pozornost v první řadě na oblasti, (a) kde dosud síť těchto zařízení nestačí uspokojit požadavky zaměstnaných rodičů, (b) kde je nízké procento dětí začleněných v mateřských školách, a na obce s **větším počtem obyvatel cikánského původu.***
- *Kladou se vysoké nároky na přípravu **a další vzdělávání kádrů pro celou oblast předškolní výchovy.** Zejména v přípravě výchovných pracovníků v jeslích je nutno posílit pedagogicko-psychologickou složku. Řídící pracovníci a pracovníci v teorii předškolní výchovy se budou připravovat na vysokých školách.* (*Další rozvoj*, II, 1976, s. 7–8; tučně J. P.)

Z dnešního hlediska je překvapující, že komplexní pojetí raného a předškolního vzdělávání dětí od 3 měsíců do 6 let se velmi shoduje se současnými evropskými koncepcemi ECEC, proklamanými orgány EU aj. Uvedené dokumenty byly garantovány ministerstvy školství České republiky a Slovenské republiky, avšak

²² Pro současné pojetí raného vzdělávání dětí v ČR je příznačné, že tento komplexní přístup byl opuštěn. Dokonce v *Bílé knize (Národní program rozvoje vzdělávání v České republice, 2001)* považované za nejvýznamnější dokument polistopadové vzdělávací politiky, se o raném vzdělávání dětí do 3 let v příslušných institucích (jeslích) vůbec neuvažuje.

autoři zůstali (jak bylo tehdy v podobných dokumentech obvyklé) v anonymitě. Museli to ale být progresivní a kompetentní odborníci, jestliže formulovali principy, které se v zahraničí začaly uplatňovat až o několik desetiletí později.

(2) Počet mateřských škol se mezi 50.–80. lety minulého století průběžně zvyšoval a spolu s tím vzrůstal i počet dětí v nich začleněných. Například na počátku 50. let bylo u nás zhruba 500 jeslí a 4 000 mateřských škol, na konci 80. let pak více než 1 700 jeslí a 7 300 mateřských škol (kromě mikrojeslí a dětských útulků) – viz tab. 11. V jeslích bylo začleněno zhruba 5–7 % dětí do 3 let věku v 50. letech, avšak koncem 80. let činila tato participace téměř 20 % dané populace. Bylo to hlavně důsledkem rostoucího počtu narozených dětí a zvyšujícího se zapojování matek do trhu práce. Tento trend pokračoval až do roku 1989.

(3) Po roce 1989 začala být zpochybňována potřeba „kolektivního“ předškolního vzdělávání, a tak docházelo k rušení jeslí a mnoha mateřských škol a ke snižování počtu učitelek. To se projevovalo nejen poklesem celkové participace dětí v mateřských školách, ze 404 512 v roce 1988/89 na 307 508 v roce 1997/98, ale také výrazným snižováním participace dětí do 3 let (v jeslových odděleních mateřských škol) z 24 515 v roce 1993/94 na 12 935 v roce 1996/97. Všechny tyto údaje lze srovnávat s daty referujícími současný stav, kdy se ukazují zase nové trendy (viz kap. 19).

(4) Ačkoliv mateřské školy byly určeny pro děti tříleté a starší, sílila tendence zřizovat v mateřských školách **jeslová oddělení**, v nichž byly umístěny děti mladší než tříleté. Například v roce 1979/80 existovalo v mateřských školách 549 jeslových oddělení s 10 754 dětmi. Také tento počet byl po roce 1989 radikálně omezován (v roce 1992/93 bylo pouze 3 080 dětí zapsáno v jeslových odděleních mateřských škol). Nakonec byla jeslová oddělení v mateřských školách zcela zrušena podle ustanovení zákona o školských zařízeních k 31. 12. 1994. Proto oficiální školské statistiky po roce 1995 již údaje o jeslových odděleních neuvádějí. Avšak v současné době je opět jiná situace, pokud jde o jesle a vzdělávání dětí v raném věku (viz kap. 19.1).

(5) Z hlediska zřizovatele, resp. provozovatele byly jesle asi ze dvou třetin tzv. územní, tedy veřejné v obcích, asi $\frac{1}{3}$ jeslí byla zřizována podniky a družstvy. Mateřské školy byly do roku 1989 téměř výhradně státní, tj. provozované školskými správami, jen v menším počtu působily mateřské školy závodů a zemědělských družstev (JZD). Soukromé a církevní mateřské školy neexistovaly, jejich vstup do sektoru předškolního vzdělávání nastal až od roku 1990. Údaje o zřizovateli mateřských škol před rokem 1989 ilustruje například tab. 12.

Tab. 12 Zřizovatelé mateřských škol a počty zapsaných dětí (1979/80)

Zřizovatel	Počet MŠ	Počet dětí
školská správa	6 214 (86,2 %)	374 368 (83,9 %)
závod	863 (11,9 %)	66 768 (14,9 %)
JZD	139 (1,9 %)	4 917 (1,1 %)

Zdroj: Upraveno z dat Statistické ročenky školství (1980)

Pokud jde o **realizaci** předškolního vzdělávání dětí do roku 1990, nejsou k dispozici spolehlivé údaje. Je doloženo pouze to, že toto vzdělávání bylo časově diferencováno v každodenní účasti dětí: Většina mateřských škol poskytovala celodenní péči, menší část byla bez celodenní péče a velmi malou část tvořily školy internátní. Například ve školním roce 1979/80 bylo v mateřských školách s celodenní péčí 98,5 % všech zapsaných dětí, 1,2 % dětí v mateřských školách s polodenní péčí a pouze 0,3 % dětí v internátních mateřských školách.

Aby byl historický obraz vývoje různých zařízení pro péči a vzdělávání dětí raného věku úplný, je nutno připomenout, že v obdobích před rokem 1990 existovaly ještě **dětské útulky**. Byla to zařízení typu jeslí provozovaná školskými správami, závody a zemědělskými družstvy a byla určena pro děti mladší 3 let, především v místech, kde nebyly přístupné jesle a mateřské školy. Například v roce 1980 působilo v tehdejší České socialistické republice 250 dětských útluků, v nichž bylo zapsáno celkem 4 179 dětí, z toho 576 mladších 3 let, a pečovalo o ně 336 pěstunek. Pro tyto účely byla dokonce vypracována instruktivní publikace *Dětské útulky: Příručka pro pracovníce dětských útluků* (Kádnerová, Jančíková, Úlehlová-Tilschová, 1961) s praktickými pokyny ke zřízení a vybavení útluků, s poučením o formách výchovné práce s dětmi, s řadou příkladů her pro děti, a dokonce s předpisy o vhodném stravování pro děti a o vaření pokrmů.

18.2 Předškolní vzdělávání dětí se speciálními vzdělávacími potřebami v minulosti

V přehledu vývoje raného a předškolního vzdělávání dětí je nutno ještě objasnit, zda a jak bylo toto vzdělávání uzpůsobeno i pro děti se zdravotním znevýhodněním a postižením. *Existovala dříve předškolní zařízení i pro děti se speciálními vzdělávacími potřebami?*

V období před 2. světovou válkou se pro děti zdravotně znevýhodněné a postižené používal souhrnný termín abnormální děti. Označoval *děti, jejichž tělesný nebo duševní vývoj je pozděn nebo poškozen a uchyluje se od vývoje*